

Demeter Kata: Az egykekérdés Kodolányi János publicisztikájában

Bevezetés

Kodolányi János publicisztikai írásaiban, mint téma az 1920-as évek közepétől jelenik meg az egykerendszer problémaköre. Kodolányi tehát a népi írók közül elsőként irányította a figyelmet az egykére, írásaival az időben jócskán megelőzve Illyés Gyula nagyhatású, a magyar közvéleményt felrázó *Pusztulás* című baranyai útirajzát, amelyben az egyke, a német térhódítás, a kilátástalan birtokviszonyok bemutatása a magyarság végpusztulásának lehetőségét vetítette előre. Kodolányi elsőbbségét egyébként maga Illyés is rögzítette, aki – kiigazítva Schöpflin Gyula irodalomtörténetének megállapítását, miszerint Illyés nyitotta ki a társadalom szemét a magyarság szörnyű pusztulásának meglátására – Kodolányinak és Fülep Lajosnak tulajdonította az úttörő szerepet.^[1]

Kodolányinak – aki a gyermek- és ifjúkora egy részét az ormánsági Vajszlón töltötte – a témában megfogalmazott következtetéseit a személyes élményekből fakadó észrevételei határozták meg.^[2] Kodolányi magát ormánságinak tekintette, amit önmeghatározása szerint művei is tükröznek: „magam is ormánsági embernek számítom magam s hogy az vagyok, bizonyítják nemcsak szépirodalmi műveim, de az Ormánság helyzetével, állapotával s kilátástalan jövőjével foglalkozó mástermészetű írásaim is.”^[3] A személyes tapasztalatok először, a publicisztikát megelőzően, a szépirodalmi alkotásokban rögzültek: az első prózai írásművének tekintett, 1922-ben a *Nyugat* hasábjain napvilágot látott *Sötétség* című elbeszélésnek is az ormánsági egyke adja a témáját. Bata Imre irodalomtörténész Kodolányi életművét mérlegre tevő tanulmányában találóan így fogalmaz: „Szeretett népének sorsa az egyke fogalmában összegeződik Kodolányi korai szemléletében. Első jelentős novellája – a *Sötétség* – is erről beszél.”^[4]

Jelen írás azonban a szépirodalmi alkotások egykeképével nem foglalkozik, kizárólag a „mástermészetű írásokat”, vagyis a publicisztikát vonja vizsgálódása körébe, célja Kodolányi egyes szemléletének ezen írások alapján történő rekonstrukciója és bemutatása. A tanulmány kitűzött célját az is indokoltá teszi, hogy ez idáig a témát feldolgozó írás nem született.^[5] A vizsgált szövegek közé tartozik Kodolányinak a *Pesti Naplóban* megjelent 1926-os cikksorozata, az 1927-es Huszár Károlyhoz írt memoranduma, valamint a kérdéssel foglalkozó, 1934 és 1938 között, a *Magyarország*, a *Szabadság*, valamint a *Magyar Élet* hasábjain megjelent publicisztikája.

Kodolányi egyeszeleléletének alapvonásai

Kodolányi írásaiból egyértelműen kitűnik, hogy akárcsak Illyés és Fülep az egyke orvoslását a magyarság lét-nemlélet kérdésének tekintette. A problémakörrel kapcsolatos korabeli nézeteit összegző 1927-es, Huszár Károlynak a parlament alelnökének címzett memorandumában egyenesen úgy fogalmazott, hogy Magyarország az egykézés jelenségére gyógyírt jelentő „földkérdés megoldásával áll vagy pusztul.”^[6]

A szerző vizsgálódásai az Ormánság területére fókuszáltak, amely mint láttuk egyrésztől érzelmi indíttatásból eredt, másrésztől azonban abból, hogy a születésszabályozás tendenciózus alkalmazása ezt a térséget érintette leginkább.^[7] Az egykékérdést ugyanakkor nem pusztán egy régió problémájának látta, hanem ösznemzeti sorskérdésnek, hiszen a birtokmegoszlás megváltoztatása nélkül az „egyke ki fog terjedni a mostani fészkekből olyan vidékekre is, amelyek eddig [...] immunisak voltak.”^[8] Az Ormánság Kodolányi szemében kísérleti laboratórium volt, amelyben feltárhatók az egyke okai és gyógy módjai: „Az Ormánság mindenestre úgyszólván a kísérleti fészke minden átoknak, csapásnak és bajnak, amely az egész magyarságra nehezedik s mint valami lombikban, a pusztulás folyamatának minden körülménye kikutatható benne.”^[9]

Kodolányi akárcsak az egykékérdéssel foglalkozó más szerzők, az egykéző magatartás formációit nem vonatkoztatta a teljes paraszti közösségre: pontosan felismerte, hogy azok a viszonylag jó módú, birtokos paraszti rétegnél figyelhetők meg, hiszen annak alapvető mozgatója a vagyon szétaprózásától, s így a következő nemzedék anyagi-társadalmi lecsúszásától való félelem. Illyés *Pusztulásában* az egyik paraszthalak így fejezi ki ezt a szinte zsigeri viszonyulást: „ »Nem csinálunk kódisokat« [...] több ember van, mint kellene, mit akarnak mitőlünk? Adjanak földet a föld maga megtermi az embert.”^[10] Kodolányi 1934-es, a baranyai viszonyokat feltérképező *Végig a pusztuló Dunántúlon* című útirajzában az író-narrátor paraszti származású riortalánya hasonló „eldadogott vádat” fogalmaz meg a társadalom irányítói felé: „Mér nem adnak földet, hogy legyen a gyerököknek is.”^[11] Kodolányi miképp Illyés a paraszti földszerzés lehetetlenségében, a több utód miatti birtokfelaprózódástól és elszegényedéstől való félelemben, tehát elsősorban egy „gazdasági okban” találták meg az egykézés közvetlen indítékát.

Az író élesen elutasította azokat a vélekedéseket, amelyek felekezeti háttérhez kapcsolták az egykézését. Ezt a megközelítést legmarkánsabban Pezenhoffer Antal képviselte, aki kizárólag a református magyar parasztságot érintő jelenségként ábrázolta az egykét, nagy vihart kavart, 1922-ben megjelent *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására* című

könyvében.^[12] Kodolányi vele vitázva bontotta ki álláspontját 1926-os cikksorozatában, miszerint a katolikusokra nem felekezeti kötődésük miatt kevésbé jellemző az egyke, hanem vagyoni helyzetük okán: „Petzenhofer plébános [...] azt állítja, [...] hogy az egyke terjedésének tisztán vallási okai vannak. Bizonyítja ezt azzal, hogy főképpen református falvakban pusztít, míg ugyanazokban a falvakban a katolikus lakosság immunis marad. De Petzenhofer számításon kívül hagyja, hogy a katolikus lakosság javarészt földtelen zsellér, vagy éppen cselédember, s így szaporodásának nem állja útját az örökrész eldarabolódásának félelme.”^[13]

Illyés útirajzához és Fülep 1934-es, *A magyarság létkérdése* című írásához hasonlóan Kodolányi publicisztikájában is egybekapcsolódik az egykekérdés az úgynevezett németveszéllyel, vagyis a hazai német etnikum demográfiai-gazdasági térnyerésétől és a Német Birodalom expanziós törekvéseitől való fenyegetettségérzéssel. Az írónak az 1920-as években megjelent írásaiban pusztán konstatálja a pusztuló ormánsági magyarság helyét elfoglaló svábság jelenlétét. Ezzel szemben az 1934-es cikkeiben mindez már külpolitikai vonatkozásokat hordozó fenyegetésként jelenik meg, amit egyik írásának címe is kifejez: *Veszélyben a Dunántúl. Német előretörés, pusztuló magyarság*. A cikk tartalma azonban még egyértelműbben hangot ad ennek a félelemnek: „Baj van [...] mert a számban esetleg még kisebb svábság hallatlanul több faji öntudattal rendelkezik s mert egy óriási és tetterős birodalom vonzókörében él. Baj van, mert ezt a tömegeiben jámbor és szorgalmas svábságot az izgatók türelmes munkájával szembe is lehet fordítani velünk.”^[14]

Kodolányi feudalizmus- és kapitalizmusképe

Kodolányi szemléletének mélyebb megértéséhez szükséges feltárni a jobbágyrendszerről, vagyis a hagyományos paraszti világról, valamint a kapitalista-polgári társadalomról alkotott képét. Számos cikke tesz tanúbizonyságot felfogásáról, miszerint a feudalizmus adta keretek között az értékek gazdag forrásának tekintett paraszti egzisztencia sokkal tisztább formában érvényesülhetett, a társadalmi alá-fölé rendeltség megléte mellett is. Kodolányi szerint a jobbágyrendszer, a feudális rend szemben a kapitalizmus szelleme irányította polgári társadalommal jóval kisebb teret adott az egyéni önzés érvényesülésének.

A rendi struktúrát fellazító polgári szellem ugyan látszólag egyenlőséget és szabadságjogokat kínált az új rend polgárainak, valójában azonban a szabadság cégére alatt a régi hierarchikus viszonyokat működtette tovább. A nyílt alávetettséget felváltotta a képmutatás rendszere, az „áldemokrácia”:

Meg kell mentenünk az őszinteségnek és nyers igazmondásnak azt a szellemét, amely a feudális-patriarchális társadalmi rendben érvényesült. Be kell látnunk, hogy a nemzetnek kevésbé ártott az, amikor nyíltan jobbágyinak és cselédnek nevezték, tartották, s úgy is bántak vele, mintha egyenlő polgártársnak nevezik, de valójában ezer mérföldekre szakadnak el tőle az őt kormányzó és adminisztráló intellektuális osztályok. Több haszon és egészség háramlott a parasztra abból, hogy a diétára nem velük választatták magukat a követek, mint abból, hogy szavazati s úgynevezett polgári jogokat adtak neki, a mandátumért kezeltek vele, etették-itatták, s szavazatát hite s meggyőződése ellenére erőszakolták ki. Jobb az őszinte és egyenes szolgaság, mint az áldemokrácia, álhumanizmus és álidealizmus. Jobb volt a paraszt lelki harmóniája szempontjából az, hogy nem tudott írni és olvasni, mint az, hogy hazug sajtót és kendőzött irodalmat adnak a kezébe.^[15]

Tehát a szerző bár írásaiban számos helyen ostromozza a jelen társadalmát csúfító „feudális csökevényeket”, a „jobbágyvilágról” több vonatkozásban is pozitívan vélekedett, és ezt az 1934-es baranyai utazásáról készített cikkei is bizonyítják: „Tény az is, hogy az öregek felcsillanó szemmel beszélnek a jobbágyságról [...] Akkor volt munka, föld, erdő, víz, legelő elég [...] Egy nép, amely visszakívánja a jobbágyságot!”^[16] Kodolányi ugyanakkor a polgári-kapitalista rendszert éles bírálatban részesítette.^[17]

Kodolányi a klasszikus paraszti társadalom hanyatlásának okát a modern világ megjelenésében és térhódításában látta. Írásaiban fontos szerepet kapnak a nyugati civilizáció értékrendjéhez és társadalmi-gazdasági berendezkedéséhez köthető fogalmak, mint a kapitalizmus, a liberalizmus és a polgári kultúra, amiket szinonimaként használ. Kodolányi értelmezésében ezek a kifejezések az életformára kiható gondolkodásmódot, és az ebből fakadó kulturális értékek jelentéshalmazát is felölelik. A szerző Oswald Spengler kultúraelméletére hivatkozva fogalmazza meg kritikájának alaptételét, miszerint a nyugati civilizáció a hanyatló, dekadens szakaszába lépett. A kultúrák fejlődésének ebben a periódusában értékzavar lép fel, amit a túlzott hódítóvágy, a hedonizmus és a születések számának csökkenése jelez.^[18] A spengleri filozófia nyomán Kodolányi a kultúrák hanyatló korszakával állítja szembe azok kezdeti, „fiatal” korszakát:

A fiatal kultúrák népe egyszerű, természetes. A hanyatlóké »túlfinomult«, cinikus, rideg, zsarnokoskodó, pénzéhes. A fiatal kultúrák népe józan, vidám, gyermeki, önfeláldozó, kollektív érzésű. A hanyatlóké keresi az öröm pótlékait, a romboló kábítószereket, zárkózott, bizalmatlan, individualista, önmagát törtetőn felülhelyező, áldozatra képtelen. Pénzért mindenre kapható. A fiatal, egészséges kultúrák népe csak akkor fog

fegyvert, ha olyasmi megszerzésére kényszerül, ami neki nincs, – arany, vas, legelő, – vagy ha fajtáját veszély fenyegeti. A hanyatló kultúrák népe önmagáért való hadakat szerel fel, hogy olyasmit szerezzen, ami többlet, vagy hogy hatalmát kiterjessze magáért a hatalomért, [...] s hogy belső élete zűrzavarát, nyugtalanságát, egészségtelen feszültségét levezesse, hanyatlását ellensúlyozza.^[19]

Ebben az értelmezési keretben Kodolányi a hanyatló kultúra fogalma alá rendelte a Nyugat Európában meghonosodott kapitalista-liberális gazdasági- és társadalmi berendezkedést, sőt a hanyatlás tüneteként értelmezte azt: „ [...] a kapitalista kultúra mindenestül, tehát erkölcsével, művészetével, szokásaival, filozófiájával maga is csak tünete a nyugati népek hanyatlásának.”^[20] A szerző megfogalmazásában a nyugati életforma szabályozó elve a liberalizmus, „a modern kapitalista termelés szülőanyja”.^[21] A szabadelvűségen alapuló eszmerendszer az embert a gazdasági tényezők eszközévé fokozta le, ahol „az egyén az egyénnel áll szemben” és a „mindenki harca mindenki ellen” elve érvényesül.^[22] Az életszemlélet mozgatórugója a tőke, illetve annak felhalmozása a minél magasabb életszínvonal megteremtéséért.^[23] Ebben a rendszerben a gyermek a magasabb anyagi életszínvonal elérésének akadálya, nem pedig az életküzdelem segítője, mint a premodern társadalmakban. Így a civilizált népek természetes ösztöneiket feladva a gyermekkorlátozás mellett döntenek: „ »Ahol a gyermek keresőtárs, ott sok a gyermek; ahol fogyasztó, ott kevés«. ”^[24]

A szerző a magyarság sorsát és a kapitalista-liberális rendszer viszonyát is vizsgálat tárgyává tette. Írásaiban hangsúlyozza, hogy a magyar kultúra is a nyugati bomlás részesévé vált: „Ennek a hanyatló kultúrának, ennek az imperialista folyamatnak életveszélyes körébe sodródott bele a magyarság. A kapitalista életforma elfogadásával sorsát végkép egy pusztuló szervezet sorsához kötötte.”^[25] Kodolányi úgy vélte, hogy az 1800-tól 1900-ig terjedő időszakban olyan döntő változások léptek fel, amelyek csak a kereszténység felvételével állíthatók párhuzamba.^[26] A kapitalizmus-liberalizmus megjelenése és térhódítása azonban Kodolányi értelmezésében, szemben a kereszténység felvételével, egyértelműen negatív fordulatot hozott a magyarság életében, amely roncsoló hatásában a tatárjárást és a török hódoltság időszakát is felülmúlta. A tatárjárást és a török hódoltság időszakának destruktív hatása korántsem tekinthető olyan tragikusnak, mint amit a kapitalizmus okozott. Lényegi különbség, hogy a magyar történelem említett két fordulópontja „anyagiakban és vérben fosztotta-irtotta a magyarságot”^[27] míg a kapitalizmus a lélek mélyére hatolva fosztotta meg az egyént természetes állapotától vagyis „erőszakot vett ösztönein, megszakította a benső kapcsolatot a fajfenntartó akarattal s az egyéni élet céljait egyszersmind elválasztotta a közösségi élet céljaitól.”^[28] A liberalizmus pedig a jogegyenlőség útjára terelte

a parasztságot, melynek következményeiről így számolt be a szerző: „A paraszt most »szabad« emberré vált, szabad volt neki a maga erejére utalva a nagybirtokok versenyével szembeszállnia [...] Szabad volt már a parasztnak a földjét eladni, megterhelni, szabad volt tönkremennie és Isten kegyelmére, meg a modern liberális államra maradnia, szabad volt földönfutóvá lennie, – szabad volt kipusztulnia.”^[29]

Az egyke gazdasági oka

Kodolányi az egyke háttérében elsősorban – a kapitalista-liberális rend generálta – gazdasági okot vélt felfedezni, amelyet az alábbi idézet is igazol: „ [...] az ormánsági egykének is ugyanazok az okai, amelyek az egész ország fokozatos pusztulásának s az egész magyar kultúra korhadásának: az általános, egyetemes nemzeti érdekek helyében egyéni, avagy osztályérdekeket szolgáló gazdaságpolitika.”^[30] Ez az egyéni és osztályérdek nyilatkozott meg az 1848-as jobbágyfelszabadítás során. Kodolányi az egykéző magatartás gyökereit az 1848–49-es reformokban, az akkor hibásan levezényelt társadalmi-gazdasági változásokban látta: „E sorok írója mutatott rá elsőízben arra a súlyos történelmi szerepre, amelyet az Ormánság életében az 48–49-es reformok játszottak.”^[31]

Az 1848-ban végbemenő birtokmegváltás Kodolányi olvasatában a hanyatlás kezdetét jelenti. A birtokpolitika kritikus pontjaként emeli ki a földbirtokok aránytalan eloszlását és a nagybirtok nyomasztó túlsúlyát, aminek eredményeképpen a parasztság kedvezőtlen helyzetbe került: „Mikor a 48-as forradalom elodázhatatlannak találta a jobbágyfelszabadítást, végrehajtotta azt olyképpen, hogy a nagybirtokok főbb törzsökeikben megmaradjanak s a hitbizományok középkori rendszere ma is élhessen. Bizonyos kisebb földterületeket kiosztott a parasztnak, főképpen a silányabb és távolfekvő földekből. Ezeket is hermetikusan körülzárta a maga birtoktesteivel s magának tartotta meg a főnemesség a legelőket és erdőket.”^[32]

Ez a tényállás, tehát a paraszti élettér összeszűkülése, valamint a nagybirtok megbonthatatlan tömbje miatt „terjeszkedni nem tudó kisbirtok” a gazdasági ok egyik összetevője, ami megágyaz az egykéző mentalitásnak. Kodolányi értelmezése szerint a birtokmegváltások és az így létrejött polgári magántulajdon, valamint a hozzá kapcsolódó örökösödési rend az individuális érdekek előtérbe helyezését mozdították elő, így életelvvé vált az egoizmus a paraszti lelkiületben: „ [...] kisebb-nagyobb parcellákat kaptak a parasztnak, amelyeket szabadon adhattak-vehettek, megterhelhettek s amelyet örökölhettek, mégpedig nem családonként, hanem egyénenként. Lassan-lassan tehát beleszívódott a nép lelkébe az a tudat, hogy a sok gyermek nem olyan jó, mint régen volt, amikor még a munkában csak

segített, hanem a birtok szétdarabolását a kevésgyermek-rendszerrel iparkodott megakadályozni.”^[33] Kodolányi ennek megfelelően a 19. század közepére helyezi az egykezés elterjedését az ormánsági parasztság körében: „mint többen megállapítottuk az egyke fellépése a múlt század ötvenes éveiben mutatkozik.”^[34]

Az egyéni önzés szelleme és társadalmi hatása

Az előbbiekből fakadóan az író mérvadó tényezőként tünteti fel az „egyéni jóléthez”, vagyis a materiális javakhoz való ragaszkodás szerepét, ami a kapitalista-polgári szellem térhódításával egyre inkább meghatározza a birtokos parasztság mentalitását is:

Nagyon természetes, hogy a jómódú parasztság erkölcsi alapjait elsősorban az egyén jóléte kezdi ki. Az asszony nép elkezd öltözködni, a vasút, újság elterjeszti a gyári árukat és az annak megfelelő ruházkodást, egyik asszony a másikat iparkodik lefőzni ruháival. Hiúság, irigység egyetemes asszonyi vonások. A parasztasszony sem más, mint a középosztály, vagy arisztokrácia asszonya. S mert ebben a dologban határt szabni lehetetlen, a könnyen munkálható föld és jól jövedelmező állatkereskedés lehetővé teszi a cicomát, lassanként előáll a hiúság circulus vitiosus: a gondok a gyerekekről átterelődnek a páváskodásra s ebben nincs többé megállás.^[35]

A szemléletváltozás – vagyis az „egoizmus” előtérbe helyezése – által kialakuló új értékrend, mint kijelölt út vezet át a problémát erkölcsi térre: „Az utódról való gondoskodást elfoglalja az egyéni jólét, a has és hiúság gondja. Így terjednek át a gazdasági okok lélektani láncszemekre.”^[36] Az egykezés és az egyéni jólét Kodolányinál szinte rokon értelmű fogalom, a kettő együttesen indítja el az erkölcsi normák széthullását: „Előáll az egykés, tehát csak egyéni élvezeteknek élő és csak azokat ismerő nép sajtáságos cinizmusa mellyel leráz magáról minden tanítást, figyelmeztetést és jóindulatot.”^[37]

Az író 1934-es baranyai utazása nyomán az „egykes atmoszféra” jellemzőit a következőkben látta: minden életmegnyilvánulást átható cinikus materializmus, valamint a vitalitás hiánya.^[38] Ez többek között a falvak kipusztulásához és a földek elhanyagolásához vezet. A szerző megállapítja, hogy a nép ősi ösztöneit feladva (gyermekáldás, gyermeknevelés), nem harcol a gazdasági kényszerekkel és a belőlük sarjadó önző késztetésekkel.^[39] Nőknél és férfiaknál különbözőképp nyilvánul meg a természetes ösztönök elfojtása: A lányok nem erőltetik a házasságot, hiszen örökös hiányában ők élvezhetik a családi hagyaték hasznát. Ha van is házasság, azt a mindennapos hisztéria és viszálykodás teszi elviselhetetlenné.^[40] A férfiaknál az elfojtott nemi ösztönök devianciákhoz vezetnek, ami különféle perverzításokban

vagy homoszexualitásban nyilvánul meg.^[41] Felesleges idejüket kártyázással és üzérkedéssel töltik ki, illetve alkoholfogyasztással „segítenek” önmagukon.^[42] Jellemző a különböző vallási szektákba való menekülés (főleg a nők körében) és az örökségért elkövetett, házasságon belüli bűncselekmény (hitves-és gyermekgyilkosságok).^[43] Kodolányi szerint a parasztság erkölcsi tompultsága csak fokozódik a háborút követően:

Tagadhatatlan, hogy az úgynevezett középosztály is meglehetősen könnyelműen játszott a nép által szentnek tartott dolgokkal. A háborúban látta a felmentések körül végbemenő panamákat, aki itthon maradt az mindent hazugságnak látott, aki a fronton volt abból kiveszett az életöröm s nem maradt meg egyéb, csak a cinikus önfenntartási ösztön. A háború után tehát itt volt egy nép, amelyből kiveszett az idealizmus csírája is és a gyomrán kívül egyebet sem égen, sem földön nem ismert. Természetes, hogy az egyke is rohamosan terjedt.^[44]

Kodolányi leírása értelmében tehát az egykézű nép a háború folyamán minden hitét elveszti a felsőbb réteggel szemben és a közösségre vonatkozó kötelezettségeit megtagadva még inkább az egyéni érdek kerül középpontba.^[45]

Az elit felelőssége és a paraszti kultúra felbomlasztása

Lényeges azonban kiemelni, hogy Kodolányi egy másik szinten is felismerte a néplélek „megbetegedését”, amely a polgári-kapitalista rend teremtette új társadalmi elvárások, normarendszer megjelenéséből eredeztethető: „[...] a társadalmi morál szelleme nagyon is hozzájárul a nép életének lezüllesztéséhez s egészséges erkölcsi, illetve etikai meggyőződéseinek lerombolásához. [...] A nép etikai érzésvilágát destruálja sok minden, amit társadalmi életében látnia kell.”^[46] Ilyen például a politikába való bevonásának módja, eszközszerepének megélése, a képmutató polgári társadalmi normák és azoknak a parasztságra kényszerítése, a felső társadalom repressziója és hipokrizise: a parasztságot „önzetlenségre, hősiesség lemondásra, szerénységre, igénytelenségre oktatták s ugyanakkor kegyetlenül érvényesítették vele szemben a gazdaság vastörvényeit. » Erkölcsi világrend! « – mondották és kizárták a gyárból, kitették a birtokról, ingyenes hajójegyet adtak neki Amerikába.”^[47]

Kodolányi számos cikkében találhatunk még olyan elemeket, amelyek az akkultúráció negatív hatásairól számolnak be. Itt elsősorban azokra az impulzusokra, a polgári társadalom azon gyakorlataira gondol a szerző, amelyek a parasztságot önfeladásra, hagyományos kultúrája elhagyására készítik. Mindezek tartalmukban igazolják, hogy a parasztember külső

kényszer nyomására adaptálta a polgári kultúra elemeit, feladva eredeti életfelfogását és hagyományait. Ezt számos példával támasztja alá Kodolányi, kezdve az iskolákban tanúsított eljárásokkal, melyek a népi nyelvjárásból űztek gúnyt és erőltették annak elhagyását a parasztyermekek körében.^[48] A rádió megjelenése a népdalokat szorította háttérbe, mely szintén hozzájárult a néplélek megroncsolásához. Öltözködésben is a polgári divat vált követendő példává.^[49]

Kodolányi megállapítása szerint az „egykézű vidékek” sokkal hajlamosabbak „behódolni” a külső hatásoknak és az új társadalmi normáknak.^[50] A szerző egykeutatójának következtetése abban áll, hogy magát az egykét is tünetként írja le, amelyet a néplélek beteg alkata generált: „[...] az egykés nép sajátos, patológikus lelki alkattal rendelkezik, amelyet levetkőzni nem képes s aminek következménye éppen az egyke.”^[51]

Mint azt láthatjuk, Kodolányi a néplélek megbetegedése, jobban mondva megbetegítése felelősségét is a kapitalista-polgári rendben és annak hordozójában a magyar felsőtársadalomban ismeri fel. Az író így bármennyire is sötét színekkel ábrázolta a paraszti világot, egyben fel is mentette azt, hiszen minden erkölcsi felelősséget a felsőtársadalomra hárított. Annak egyaránt bűne a paraszti élettér végzetes beszűkítése, valamint az autentikus paraszti kultúra felszámolása. Kodolányi megfogalmazása szerint az egykézésért, a devianciákért, a saját kultúra elhagyásáért „nem a nép a hibás”, a „népet belekényszerítették a pusztulásba” azok, „akik beleszorították először a nagybirtokok vaskorlátaiba s megnyomorították életkedvét, szembefordították fajfenntartó ösztöneit a józan ésszel s azután irtották nyelvét, dalát, ruházatát, ősi foglalkozásait [...]”^[52]

Az egyke orvosszerei

Kodolányi egyke képét összegezve megállapítható, hogy a jelenséget szélesebb összefüggésben vizsgálta, így annak megoldását is összetettebben látta. Elsősorban olyan fölbirtokreformot és örökösödési törvényt javasolt, amely a jobbágyság korában jellemző erényeket elevenítené fel, mint az egymásrataltságot, közösségi érzést és családban való gondolkodást. Az új örökösödési törvény értelmében a fölbirtok nem egyéenként, hanem családonként, azok nagysága szerint öröklődne. A szerző szerint a közösségiség helyreállítása és a föld megléte fokozná a gyermekvállalási kedvet. A kialakult családközösségben az egyéni érdekek háttérbe szorulnának, ami már önmagában jelentős változást idézne elő az egykézési gondolkodásban. Az utód nélkül maradt családok földjei egészében, a négy gyermeknél kevesebb gyermeket vállalók földjei részben az állam kezébe kerülnének vissza. Mindezen felül Kodolányi is szorgalmazza a termelés szövetkezeti úton

való átalakítását, amely az azonos érdekeltségű rokoncsaládokat tömörítené egy körbe.^[53] Egy 1938-as írásában a szövetkezetek jelentőségéről ezt írja: „az erkölcsi megújulás a szövetkezeti szellem uralomra jutása nélkül a termelés és értékesítés egész vonalán elképzelhetetlen [...] a szövetkezeti mozgalom nélkül mindenféle földreform és telepítés is eredménytelen, a pusztulást egy nemzedék tartamára megállítaná, de végül meg nem akadályozná.”^[54]

Az előbb említettek mellett a szerző megoldást látott még az oktatás, a közigazgatás és az orvosi szolgálat átszervezésében is.^[55] Későbbi írásában telepítési politikát is javasol, amely a tiszántúli népességfelesleget mozdítaná át a dunántúli területekre.^[56]

Kodolányi megoldása több pontban összeegyeztethető Illyés Gyula vagy Fülep Lajos az egykekérdéshez kapcsolódó gondolataival. A két világháború közti időszakban az egyke problémaköre, többek között Kodolányi írásainak köszönhetően, már ismertté vált az értelmiségi körökben. A fölbirtokreform végrehajtását, az örökösödési törvény módosítását és a népoktatás reformját sokan szorgalmazták, azonban az erre vonatkozó törekvések mindig zsákutcába jutottak.^[57] Kodolányi ebből adódóan kérdésessé tette a politikai-gazdasági elit reformszándékainak őszinteségét, a problémának a fennálló keretek közötti megoldhatóságát. A *Pesti Naplóban* írt egyik 1926-os cikkében kifejti, hogy az általa felvázolt pontok kivitelezése a fennálló rendszer vezető rétegének érdekeit sértené, ezért nem várható előrelépés az ügyben: „De abban egyet kell érteni mindenkinek, hogy a földbirtokos-kérdés megoldása ez idő szerint óhajnak is távoli, semmi remény arra, hogy bizonyos osztályok önként a parlamentben törvényhozásilag vágják el saját maguk alatt a fát s az úgynevezett kisgazdaképviselők is alkalmatlanok arra, hogy ezt a kérdést megértsék és megoldják.”^[58]

Több mint egy évtizeddel később sem látja másként a helyzetet. Az *Egyke* című 1937-es írásában már a Horthy-rendszer másfél évtizedét értékeli hasonló konklúzióval: „Megállapíthatjuk, hogy a körülbelül tizenöt esztendő »harc« után sem változott a következő helyzetkép: a nagybirtokok mammuttesteinek közé beszorított falvak nem tudnak terjeszkedni [...] az örökösödési jog ma is lehetővé teszi [...], hogy az ivadékok mennél több földparcellát halmozzanak egy kézbe, a kivesző magyar vidékeken nyoma sincs a más, túlbő vidékekről való telepítésnek, tehát a kérdés megoldására egyetlen lépés sem történt.”^[59]

Mint azt láttuk 1934-es *Hulló Európa – Hulló magyarság* című cikksorozatában már éles bírálat alá veszi nem csak a magyar politikai élet irányítóit, a mintaadó szerepre képtelen középosztályt, de a nyugati civilizáció értékrendjét képviselő polgári kultúra egészét: „Valóban, nagy naivitás és elfogultság kell ahhoz, hogy éppen annak a rendszernek a szemszögéből és fenntartásával állítsuk helyre népünk egészséges életfolyamatait, amely

rendszer magát a betegséget okozza!”^[60] Ebből fakadóan a probléma tényleges megoldását egy teljesen új rendszer keretein belül képzelte el.^[61]

Összegzés

Ha az eddigieket összegezzük, akkor elmondható, hogy Kodolányi értelmezése szerint a közösségi érdekeket negligáló individualizmus, az egyéni önzés a kapitalista-polgári rend sajátja. Ennek szelleme érvényesült a politikai-társadalmi elit körében a jobbágyfelszabadítás idején, amelynek lenyomata a jobbágyfelszabadítás torz megvalósulása és későbbi korrekciójának elmaradása. Ez az, ami a parasztság életterét leszűkítette, a további földbirtokszerzését ellehetetlenítette, s így a parasztságot az egykézés gyakorlatára szorította. Az új társadalmi rend intézményei, mint a polgári magántulajdon és örökösödési rendszer a parasztságot magát is megfertőzték a kapitalizmus jelentette egyéni önzéssel. Emellett a paraszti mentalitás átformálásában nagy szerepet játszottak a kapitalista-polgári világnak a fogyasztói javak megszerzését előtérbe állító eszményei. Ebből is következett az egykéző életrend, az „egykés atmoszféra”, melynek természetzerű következményei erkölcsi hanyatlást és a hagyományos paraszti kultúra felbomlását idézték elő. Emellett a felső-társadalom, mint a kapitalista-polgári rend hordozója, érdekeltje és fenntartója jelentős mértékben hozzájárult a kultúraváltás folyamatához, amely abban nyilvánult meg, hogy a parasztság a magyar vezetőréteg önérdékű politikai, gazdasági és kulturális repressziójának kényszerű adaptálásával destabilizálta önmaga lelki egyensúlyát és erkölcsi értékrendjét. Kodolányi egykeszemléletének kétségtelenül a fentiekben rekonstruált gondolatmenet képezi sajátos jellegét: az egykézés gazdasági és erkölcsi okainak háttérében a „kapitalizmus szellemét” ismerte fel, mint végső okot, ennek értelmében pedig a fennálló rendszer keretei között elképzelhetetlennek tartotta a parasztság szociális helyzetének javulását.

Bibliográfia

Források

Buday Dezső: *Az egyke*, Budapest, Huszadik Század Könyvtára, Deutsch Zsigmond és Társa kiadása, 1909.

Fülep Lajos: A magyarság pusztulása, *Pesti Napló*, LXXX.évf., 262.sz., 1929. november 17., 10.

Illyés Gyula: Irodalomtörténet, 30. évf., *Nyugat*, 1937/7, 71.

Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*, 1. kötet, Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T., 1938.

Illyés Gyula: *Puszták népe*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Kodolányi János: *A hazugság öl* [1927], Budapest, Szent István Társulat, 2003.

Kodolányi János: „Ahol a gyermek kereső társ, ott sok születik, ahol fogyasztó ott kevés”, *Magyarország*, XLIII. évf., 265. sz., 1936. november 19., 11.

Kodolányi János: Az egyke nyomán Baranyában, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 102. szám, 1926. május 21., 15.

Kodolányi János: *Baranyai utazás*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1941.

Kodolányi János: Egy magyar vidék pusztulása, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 102.sz., 1926. május 7., 4.

Kodolányi János: Egyke, *Magyarország*, XLIV. évf., 130.sz., 1937. június 11., 7.

Kodolányi János: Előszó in *Éltek, ahogy tudtak. Válogatott elbeszélések*, Budapest, Szépirodalmi, 1955.

Kodolányi János: Honnan-hová? Jegyzetek egy baranyai utazásról, *Szabadság*, VII. évf., 16.sz., 1934. április 22., 3.

Kodolányi János: Hulló Európa – Hulló Magyarság, Népesedés politikai kérdések II, *Szabadság*, VII. évf., 31.sz., 1934. augusztus. 5., 9.

Kodolányi János: Hulló Európa – Hulló magyarság, Népesedés politikai kérdések IV., *Szabadság*, 7.évf., 33.sz., 1934. augusztus. 19.

Kodolányi János: Lehet-e az egykének gátat vetni? Az egyke nyomán Baranyában, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 123.sz., 1926. június 3.,15.

Kodolányi János: Ormánság [1938], in *Esti beszélgetés*, Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1944.

Kodolányi János: Útinapló a pusztuló Ormánságból, *Szabadság*, VII. évf., 39. sz., 1934. szeptember 30., 9.

Kodolányi János: Veszélyben a Dunántúl. Német előretörés, pusztuló magyarság, *Magyarország*, XLI. évf., 57.sz., 1934. március 11., 15.

Kodolányi János: Végig a pusztuló Dunántúlon, Nincs gyerek – Kié a jövő?, *Magyarország*, XLI. évf., 83. szám, 1934. április 14., 5.

Kodolányi János: Végig a pusztuló Dunántúlon, Papok és tanítók a gátakon, *Magyarország*, XLI. évf., 79.sz., 1934. április 10, 5.

Pezenhoffer Antal: *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására*, A szerző kiadása, Budapest, 1922.

Felhasznált irodalom

Andorka Rudolf: A dél-dunántúli egyke kutatások története, *Statistikai Szemle*, 47. évf., 1969/12, 1245-1257.

Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, *Valóság*, XVIII. évf., 1975/6, 45-61.

Ács Margit: „A hazugság öl” – Kodolányi János szociális indulatú novellái in *Érkezés? Indulás? Esszék, Kritikák 2016-2018*, Budapest, L'Harmattan, 2019.

Bata Imre: Kodolányi Jánosról in Csűrös Miklós (szerk.): *Én vagyok. In memoriam Kodolányi János*, Budapest, Nap Kiadó, 2001.

Bernát István: „Fajmentéstől” a „Pusztulásig”: Az „egyke” kérdése a húszas években, *Világosság*, XXIV. évf. 1983/5, 270-278.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007.

Koloh Gábor: *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*, Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2018.

Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között, 56. évf., *Demográfia*, 2013/2-3., 195-213.

Papp István: *A magyar népi mozgalom története*, Budapest, Jaffa, 2012.

Rajnai László: *Kodolányi János*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2019.

Tüskés Tibor: *Kodolányi János*, Budapest, Magvető, 1974.

Hivatkozások

1. Illyés Gyula: Irodalomtörténet, 30. évf., *Nyugat*, 1937/7, 71; Vö. Kodolányi János: *Baranyai utazás*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1941, 6; Fülep Lajos is utalt írásaiban Kodolányi elsőbbségére Fülep Lajos: A magyarság pusztulása, *Pesti Napló*, LXXX.évf., 262.sz., 1929. november 17., 10. ↑
2. Rajnai László: *Kodolányi János*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2019, 37; Tüskés Tibor: *Kodolányi János*, Budapest, Magvető, 1974, 65. ↑
3. Kodolányi János: Ormánság [1938], in *Esti beszélgetés*, Budapest, Magyar Élet Kiadása, 1944, 311; Kodolányi 1955-ös, fiataalkori írásait egybegyűjtő kötetének előszavában hasonlóan vallott az 1920-as évek írásainak ihlető forrásáról: „Igazi megihletőm pedig az Ormánság parasztnépének rettenetes állapota volt, az ezerholdak közé bezárt pusztuló nép, amelynek sorsát borzadva, fölháborodva s tehetetlenül szemléltem.” Kodolányi János: Előszó in *Éltek, ahogy tudtak. Válogatott elbeszélések*, Budapest, Szépirodalmi, 1955, 5. ↑
4. Bata Imre: Kodolányi Jánosról in Csűrös Miklós (szerk.): *Én vagyok. In memoriam Kodolányi János*, Budapest, Nap Kiadó, 2001, 237. ↑
5. Az életmű szépirodalmi vonatkozásaira fókuszáló irodalomtörténeti munkákban kizárólag az 1927-es, *A hazugság öl* című memorandumra történik utalás. Tüskés Tibor pusztán annak tényét rögzíti, míg Ács Margit tartalmi ismertetést is ad írásában. Tüskés Tibor: *Kodolányi János*, Budapest, Magvető, 1974, 77-78; Ács Margit: „A hazugság öl” – Kodolányi János szociális indulatú novellái in *Érkezés? Indulás? Esszék, Kritikák 2016-2018*, Budapest, L’Harmattan, 2019, 46-55; A szociológus Andorka Rudolf két tanulmányában is foglalkozott az egykekérdés történetével. Az egyik említést sem tesz Kodolányi írásairól, míg a másik egy bekezdés erejéig foglalkozik velük. Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története, *Valóság*, XVIII. évf., 1975/6, 45-61; Andorka Rudolf: A dél-dunántúli egykeutatások története, *Statisztikai Szemle*, 47. évf., 1969/12, 1245-1257; Koloh Gábor történész doktori disszertációjában, miként az egykekérdéssel foglalkozó tanulmányában kizárólag Kodolányi memorandumát tette elemzés tárgyává. Koloh Gábor: A

- születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*, Doktori disszertáció, ELTE BTK, 2018; Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között, *Demográfia*, 56. évf., 2013/2-3, 195-213; A népi mozgalomra vonatkozó összefoglalókban a fentieknél is kisebb figyelmet kap Kodolányinak az egykekérdést tárgyaló publicisztikái. Gyurgyák János monográfiájának a népiekről szóló közel száz oldalas fejezetében az egykekérdés sem merül fel, míg Papp Istvánnak a népi mozgalom történetét bemutató kötetében pusztán annyi szerepel, hogy Kodolányi „kedvelt témái” közé tartozott az egyke. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 387-462; Papp István: *A magyar népi mozgalom története*, Budapest, Jaffa, 2012, 77. ↑
6. Kodolányi: *A hazugság öl* [1927], Budapest, Szent István Társulat, 2003., 22. A nyílt levél utóéletének, Kodolányi és Huszár eredménytelen megbeszélésének leírására lásd Kodolányi János: *Baranyai utazás*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1941, 9 -12. ↑
 7. „Az Ormánság csak a bomlás kezdete volt [...] a leggyengébb pont, ahol a nép életöszöne leghamarabb megtörött.” Kodolányi János: Végig a pusztuló Dunántúlon, Nincs gyerek – Kié a jövő?, *Magyarország*, XLI. évf., 83. szám, 1934. április 14., 5. ↑
 8. Kodolányi: *A hazugság öl*, 10. ↑
 9. Kodolányi János: Útinapló a pusztuló Ormánságból, *Szabadság*, VII. évf., 39. sz., 1934. szeptember 30., 9. ↑
 10. Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*, 1. kötet, Budapest, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.T., 1938, 35. ↑
 11. Kodolányi: *Nincs gyerek – Kié a jövő?*, 5. ↑
 12. Pezenhoffer Antal: *A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására*, Budapest, A szerző kiadása, 1922. ↑
 13. Kodolányi János: Az egyke nyomán Baranyában, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 102. szám, 1926. május 21., 15. ↑
 14. Kodolányi János: Veszélyben a Dunántúl. Német előretörés, pusztuló magyarság, *Magyarország*, XLI. évf., 57.sz., 1934. március 11., 15. ↑
 15. Kodolányi: *A hazugság öl*, 24. ↑
 16. Kodolányi: *Nincs gyerek – Kié a jövő?*, 5. Hasonló leírást találunk a *Szabadságban* megjelent cikkben: „Ki hinné például, hogy itt az öregek visszakivánják a jobbágyságot? Házigazdánk elmeséli a »régiek« véleményét erről a kérdéstről. Én, aki az előbbi nemzedék mintegy két emberöltőig visszanyúló életét ismerem s csak megerősíthetem Nagy Simon János bácsi beszámolóját. A rabotvilágban csak az utolsó szó volt rossz, [...] A rabot utolsó szava, a bot. Másképp jó volt az. Ha az embört nem ütötték volna, sömmi baj nem lőtt volna. Mer mindönkinek megvót a maga dóga, mindönkinek megvót a könyere, élése, jószágja, fája meg annyi vót, amennyit akart. Még a házat is maguk építötték. összeállt az egész falu, osztán

egykedőre megépítette az új házat. Akkor még jó vót, ha valakinek sok gyereke vót, mer annál több munkát vállalhatott. Nem is panaszkodtak a robotra az öregök, csak a botra! Az én apám, meg nagyapám is sokszor elmesélte, hogy az jó velág vót, a mái meg sokkal rosszabb!” Kodolányi János: Honnan-hová? Jegyzetek egy baranyai utazásról, *Szabadság*, VII. évf., 16.sz., 1934. április 22., 3. ↑

17. Lásd még: Kodolányi János: Hulló Európa – Hulló magyarság, Népesedés politikai kérdések IV., *Szabadság*, VII. évf., 33.sz., 1934. augusztus 19., 9. ↑
18. „A hanyatlás korszakába jutott kultúrák rendszerint túlzásba hajtott hódítási lázba esnek. Egyiptom, Kína, Róma a császárok idején s ma az európai polgári kultúra ezt a tünetet mutatja. [...] amikor a mindenáron való hódítás feszíti cselekvésre a hanyatló kultúránkat, a születések száma csökken. [...] A gondolkodásban úrrá válik a pillanat mohó kiélvezése, a »carpe diem« , az »egyszer élünk« életszemlélete [...]” Kodolányi János: Hulló Európa – Hulló Magyarság, Népesedés politikai kérdések II, *Szabadság*, VII. évf., 31.sz., 1934. augusztus. 5., 9. ↑
19. Uo. 9. ↑
20. Uo. 9. ↑
21. Kodolányi: Ormánság, in *Esti beszélgetés*, 318. ↑
22. Uo. 318. ↑
23. „ »[...] a létért való küzdelem irányítását a tőke ragadta magához... Az ember a tőkét dolgoztatja és arra igyekszik, hogy ez reá nézve minél nagyobb haszonnal járjon... [...] « ” Kodolányi János: „Ahol a gyermek kereső társ, ott sok születik, ahol fogyasztó ott kevés”, *Magyarország*, XLIII. évf., 265. sz., 1936. november 19., 11. ↑
24. Uo. 11. ↑
25. Kodolányi: *Hulló Európa II*, 9. ↑
26. Uo. 9. ↑
27. Uo. 9. ↑
28. Uo. 9. ↑
29. Kodolányi: Ormánság, in *Esti beszélgetés*, 318. ↑
30. Kodolányi: *Az egyke nyomán*, 15. ↑
31. Kodolányi: Ormánság, in *Esti beszélgetés*, 317-318; A demográfiai visszaesés és az 1848-as törvények közötti összefüggést korábban (1909) Buday Dezső jogász, *Az egyke* című írásában már rögzítette. Buday Dezső: *Az egyke*, Budapest, Huszadik Század Könyvtára, Deutsch Zsigmond és Társa kiadása, 1909., 8. ↑
32. Kodolányi János: Lehet-e az egykének gátat vetni? Az egyke nyomán Baranyában, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 123.sz., 1926. június 3.,15. ↑
33. Kodolányi: *A hazugság öl*, 7-8. ↑
34. Kodolányi: „Ahol a gyermek”, 11. ↑

35. Kodolányi: *Lehet-e az egykének?*, 15. ↑
36. Uo. 15. ↑
37. Uo. 15. ↑
38. „[...] az embereknek egyszerűen nincs hitük, amely életük bázisát jelentené s cinikus materializmusba fullad minden hajdani kultúrértékük.” Kodolányi János: Egy magyar vidék pusztulása, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 102.sz., 1926. május 7., 4. ↑
39. „[...] a nép ellentállása a gazdasági kényszerrel szemben megtörik, ősi ösztöneit [...] háttérbe tolja s kialakítja azt a tipikus egykés atmoszférát, amely e kipusztuló vidékekre jellemző.” Kodolányi: *A hazugság öl*, 11. ↑
40. Kodolányi: *Egy magyar vidék*, 4. ↑
41. Kodolányi: *Útinapló a pusztuló*, 9. ↑
42. Kodolányi: *Az egyke nyomán*, 15. ↑
43. Kodolányi: *A hazugság öl*, 13. ↑
44. Uo. 15. ↑
45. Kodolányi: *Lehet-e az egykének?*, 15. ↑
46. Kodolányi: *A hazugság öl*, 16. ↑
47. Kodolányi: *Hulló Európa II*, 9. ↑
48. „[...] tanítók lassú, fáradságos és szorgalmas munkával leszoktatták a gyermekeket saját nyelvükről, büntették, gúnyolták azokat, akik a maguk ormánsági nyelvén feleltek.” Kodolányi: *Honnan-hová?*, 1934, 3; Illyés Gyula erre vonatkozó személyes élménye lásd: Illyés Gyula: *Puszták népe*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 283–285. ↑
49. Uo. 3. ↑
50. „Az egykés vidékek melegágyai a legsúlyosabb neurózisoknak [...]” Kodolányi: *A hazugság öl*, 19. ↑
51. Uo. 19. ↑
52. Kodolányi: *Honnan-hová?*, 3. ↑
53. Uo. 22-23. ↑
54. Kodolányi: Ormánság, in *Esti beszélgetés*, 323. ↑
55. Kodolányi: *Lehet-e az egykének?*, 15. ↑
56. Kodolányi János: Végig a pusztuló Dunántúlon, Papok és tanítók a gátakon, *Magyarország*, XLI. évf., 79.sz., 1934. április 10, 5. ↑
57. Bernát István: „Fajmentéstől” a „Pusztulásig”: Az „egyke” kérdése a húszas években, *Világosság*, XXIV. évf. 1983/5, 270. ↑
58. Kodolányi: *Lehet-e az egykének?*, 15. ↑
59. Kodolányi János: Egyke, *Magyarország*, XLIV. évf., 130.sz., 1937. június 11., 7. ↑
60. Kodolányi: *Hulló Európa IV*, 9; vö. Kodolányi János: *Hulló Európa – Hulló Magyarország*, Népesedés politikai kérdések II, *Szabadság*, VII. évf., 31.sz., 1934. augusztus. 5., 9. ↑

61. „[...] mennél radikálisabban, becsületesebben, komolyabban s gyorsabban szakítanunk kell az 1914 előtti világszemléletünkkel, társadalmi, politikai, gazdasági beállítottságunkkal, régi módszereinkkel, — egész életformánkkal.” Uo. 9. ↑